

Adjektīvu sufiksu semantiskais raksturojums Emīlijas Soidas pētījumos *Semantic description of the adjective suffixes in Emīlija Soida's researches*

Inta Urbanoviča

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: inta.urbanovica@lu.lv

Emīlija Soida ir viena no zināmākajām 20. gs. valodniecēm, kas veicinājusi strukturālisma ideju attīstību latviešu valodniecībā. Viens no lielākajiem viņas ieguldījumiem ir vārddarināšanas kā patstāvīgas valodniecības nozares teorētiskā pamata izstrāde. Rakstā ir pievērsta uzmanība E. Soidas izpratnei par vārddarināšanas nozīmi, vienu no vārddarināšanas teorijas pamatjēdzieniem. Savos pētījumos E. Soida akcentē domu, ka vārddarināšanas nozīme pamatojas uz vārddarināšanas attieksmēm starp motivētāvienību un darinājumu un tā ir strukturāli izsecināma. Vārddarināšanas nozīme ir kopīga viena vārddarināšanas tipa darinājumiem, līdz ar to tai ir jābūt pietiekami abstraktai un vispārinātai. E. Soidas izpratne par vārddarināšanas nozīmes principiem spilgti izpaužas viņas pētījumā „Vārddarināšana”, kurā ir izstrādāta vienota sistēma derivatīvo elementu semantikas analīzē. Rakstā ir sīkāk aplūkota E. Soidas pieeja adjektīvu sufiksu vārddarināšanas nozīmes analīzē, jo, pēc raksta autores domām, tieši šajā nodaļā lieliski atklājas E. Soidas strukturālā koncepcija par vārddarināšanas nozīmes būtību un analīzes principiem.

Atslēgvārdi: Emīlija Soida, vārddarināšanas jeb derivatīvā nozīme, adjektīvu sufiksi, sufiksa semantika.

Emīlijas Soidas pētījumiem ir ļoti svarīga nozīme latviešu vārddarināšanas attīstībā, jo viņas darbos tiek piedāvāts uzskatīt vārddarināšanu par īpašu valodniecības nozari ar savu teorētisko koncepciju un analīzes materiālu. 20. gs. 60. gados, aprakstot un definējot dažādus morfoloģijas izpētes objektus, E. Soida aizvien noteiktāk nošķir vārddarināšanas objektus no citiem morfoloģijas jautājumiem, un 70. gados viņai bijusi apkopota pietiekama teorētiskā bāze un valodas materiāls, lai uzsāktu latviešu valodas vārddarināšanas sistēmas aprakstu, kas pēc vairāku gadu darba vainagojies ar pētījumu „Vārddarināšanas sistēma mūsdienu latviešu literārajā valodā” (plašāk par to sk. Kļaviņa 2000). Šis darbs gan ticis publicēts tikai 2009. gadā ar nosaukumu „Vārddarināšana” (Soida 2009), pateicoties Latvijas Universitātes pētniecības projektam „Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē: pētījumi gramatikā” (projekta vad. A. Kalnača) un Dzintras Paegles kā zinātniskās redaktora pašizliedzīgajam darbam (Kalnača 2009, 132). E. Soida (2009, 10) norāda: „Ilgāku laiku valodniecībā nebija

skaidri noteikta vārddarināšanas vieta. Parasti vārdu darināšana tika aplūkota morfoloģijā. Ir mēģināts vārddarināšanas apskatu ietilpināt leksikoloģijā. Mūsdienu valodniecībā, runājot par valodu kā sistēmu, vārddarināšana tiek klasificēta par patstāvīgu valodniecības nozari ar vārddarināšanas sistēmu kā tās pētījamo objektu.” Darbojoties vārddarināšanas jomā, E. Soida nošķīra šīs nozares izpētes objektu, izmantoja jaunas analīzes metodes, kā arī definēja svarīgākos terminus. Savos pētījumos E. Soida izstrādājusi būtiski jaunas lingvistiskās idejas, un to interpretācijas ziņā viņa uzskatāma par vienu no izcilākajām zinātniecēm, kas spējusi virzīt latviešu valodas izpēti modernās lingvistikas gultnē (Kalnača 2009, 137).

E. Soida piedāvāja 20. gs. otrajai pusei novatorisku skatījumu uz latviešu valodas izpēti, kura pamatā bija sinhroniski sistēmisks analīzes princips, kas balstīts uz strukturālās lingvistikas idejām. E. Soida uz jaungramatismu balstīto iepriekšējo gadu desmitu pieeju morfoloģijas aprakstā nomainīja ar Prāgas lingvistiskās skolas un tās ietekmē attīstījušās krievu modernās valodniecības atziņām (Kalnača 2004, 8; Kalnača 2009, 132). Pievēršoties vārddarināšanas izpētei, E. Soida (2009, 30) norāda, ka „vārddarināšanas teorijas attīstība cieši saistīta ar sinhroniskās valodniecības attīstību 20. gadsimtā un tās izveide grodi saaužas ar dažādu skolu un virzienu zinātniskajām koncepcijām”. Novatoriskās vārddarināšanas koncepcijas izstrādē E. Soida pamatā balstījās uz tajā laikā aktuāliem pētījumiem, piemēram, čehu valodnieka Miloša Dokulila (*Miloš Dokulil*), kā arī krievu valodnieku Jeļenas Kubrjakovas (*Elena Kubrjakova*), Igora Uluhanova (*Igor' Uluhanov*), Jeļenas Zemskas (*Elena Zemskaja*) darbiem. Teorijas pamatā ir strukturālismam raksturīgā atziņa, ka valoda ir sistēma, kas pētāma sinhroniskā aspektā, un vārddarināšana, līdzīgi kā citi valodas līmeņi, ir viens no valodas sistēmiskās izpausmes veidiem. E. Soida (2009, 37) definē vārddarināšanas sistēmu kā patstāvīgu valodas struktūras līmeni, ko veido vārddarināšanas jeb derivatīvā nozīme¹ un materiālie tās izteikšanas līdzekļi.

E. Soidas izstrādātā vārddarināšanas teorija ir plašs un zinātniski pamatots uzskatu kopums, kas aptver daudzveidīgu pētāmo jautājumu loku. Šajā rakstā uzmanība pievērsta E. Soidas izpratnei par vārddarināšanas jeb derivatīvo nozīmi, kas ir viens no svarīgākajiem jēdzieniem vārddarināšanas teorijā. „Motivācija, formants, vārddarināšanas paņēmieni, vārddarināšanas tips, vārddarināšanas nozīme ir galvenie jēdzieni, kas veido vārddarināšanas sistēmas analīzes pamatu mūsdienu sinhroniskajā valodniecībā un vārddarināšanas analīzi pretstata morfoloģiskajai analīzei, kā arī pamato vārddarināšanas un morfoloģijas līmeņa norobežošanu valodā.” (Soida 2009, 33)

Vārddarināšanas nozīme iemieso vārddarināšanas sistēmas semantisko aspektu, līdz ar to no strukturālās lingvistikas viedokļa, ņemot vērā Ferdinanda de Sosīra (*Ferdinand de Saussure*) izstrādāto atziņu par valodas zīmes duālo dabu (par to sk., piem., Saussure 1966), vārddarināšanas nozīme nodrošina vārddarināšanas sistēmas būtību. E. Soida definē, ka vārddarināšanas nozīme ir „vispārināta nozīme, kas aptver darinājumu kopu ar vienu un to pašu formantu”

¹ E. Soidas pētījumos abi termini tiek lietoti kā absolūtie sinonīmi, savukārt „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” (2007) tie tiek šķirti. Rakstā izmantota E. Soidas izpratne par abu terminu ekvivalenci.

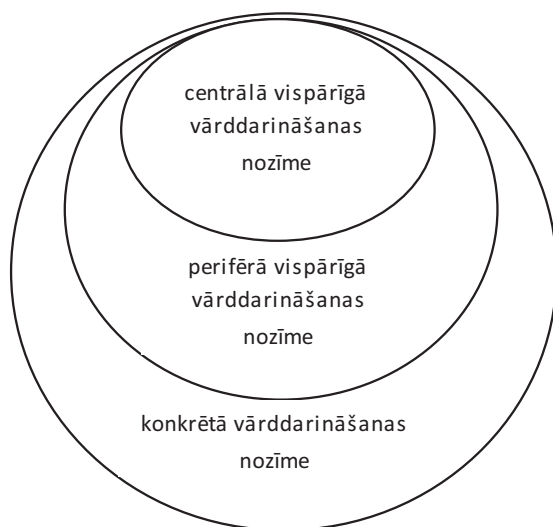
(Soida 2009, 37)². Katram vārddarināšanas tipam ir raksturīga vispārināta vārddarināšanas nozīme, kas ir veidojusies kā abstrakcija. „Vārddarināšanas tipa nozīme ir vispārīgas attieksmes, kas veidojas starp motivēto vārdu un motivētāju vārdu. Tā ir semantiska strukturālā shēma, uz kuras balstītas darinājumu konkrētās leksiskās nozīmes un plašāki vai šaurāki to apvienojumi leksiskās grupās.” (Soida 2009, 62) Tātad vārddarināšanas nozīme ir vispārināta abstrahēta nozīme, kas ir strukturāli izsecināma, salīdzinot motivētājavārda un darinājuma semantiku. „Motivētā un motivētāja vārda veidotā binārā opozīcija atklāj darinājuma strukturālo un semantisko raksturu, tās semantiskās un strukturālās atšķirības no motivētājavārda jeb pamatvārda. Strukturālās atšķirības izpaužas vārddarinātāja celma un vārddarinātāja formanta raksturā, semantiskās – vārddarināšanas attieksmēs, kas saista šos struktūras komponentus. [...] Uz vārddarināšanas attieksmēm bāzējas vārddarināšanas nozīme.” (Soida 2009, 37) Vārddarināšanas nozīme ir komplicēta – tā var ietvert gan ļoti vispārinātas semantiskās attieksmes, gan arī ļoti konkrētu leksiski derivatīvo nozīmi. Šī iemesla dēļ vārddarināšanas nozīmi var dalīt vairākos apakštipos:

- 1) vispārīgā vārddarināšanas nozīme;
- 2) konkrētās (leksiski derivatīvās) nozīmes;
- 3) individuālās leksiskās nozīmes (sk. Soida 2009, 63).

Vārddarināšanas nozīmes analīzē E. Soida izmanto centra un perifērijas principu: „Katru vārddarināšanas tipa nozīmi veido vairāku apakštipu niansētas nozīmes. Tās parasti pamatojas motivētājavārdu semantikā un veido veselu nozīmju skalu ar centrālo, vairāk akcentēto un perifēriālo daļu. Starp raksturojamo vārddarināšanas tipu nozīmēm veidojas savdabīgas, dzīvas un dialektiskas mainīgas saiknes. Tās centrālā daļa glabā vārddarināšanas tipā tverto raksturīgo attieksmju paveidu, kas sacementē un vienlaikus ļauj atzartoties vārddarināšanas apakštipu nozīmēm.” (Soida 2009, 89) Centrālā vispārīgā vārddarināšanas nozīme ir ļoti abstrakta, tā ir attiecināma uz visu vārddarināšanas tipu un ir identificējama visiem viena vārddarināšanas tipa darinājumiem, tomēr tā ir ļoti svarīga vārddarināšanas procesā, jo palīdz nošķirt katra vārddarināšanas tipa savdabību un veido vārddarināšanas sistēmas pamatu. Perifērā vispārīgā vārddarināšanas nozīme nav tik tipiska, tā nav sastopama visos viena vārddarināšanas tipa darinājumos, tomēr ir identificējama pietiekami regulāri. Perifērās nozīmes var būt arī vairākas. Attālināto perifēro zonu veido vārddarināšanas nozīmes, kas ir identificējamās atsevišķiem darinājumiem un ir uzskatāmas par sporādisku parādību mūsdienu valodā.

Labākai izpratnei to varētu ilustratīvi atspoguļot kā aplūcīta shēmu ar centrālo un perifēro daļu (sk. 1. attēlu).

² Te un turpmāk citātos nav saglabāti oriģinālie izcēlumi.

1. attēls. Vārddarināšanas nozīmju sistēma

Ilustratīvajā shēmā ir piedāvāts minimāls vārddarināšanas nozīmes strukturālais dalījums. Konkrētā vārddarināšanas tipā tas var būt daudz sarežģītāks un daudzslāņaināks, tomēr pamatā visos gadījumos var identificēt vismaz vienu vai divus vārddarināšanas nozīmes tipus, sākot no centrālās zonas.

Savos vārddarināšanas pētījumos E. Soida ir pievērsusies vairākām vārdsšķirām, galvenokārt adjektīvam, verbam, adverbam, tomēr vislabāk strukturālā pieeja vārddarināšanas nozīmes izpratnē ir vērojama ar sufiksiem atvasināto adjektīvu analīzē. To nosaka vairāki faktori. Pirmkārt, E. Soida detalizēti neanalizē substantīvu vārddarināšanas elementu sistēmu un pamato to sava pētījuma „Vārddarināšana” ievadā (sk. Soida 2009, 10–11). Otrkārt, latviešu valodā adjektīvu sufiksu skaits ir neliels, tāpēc ir vieglāk izveidot pārskatāmu vārddarināšanas nozīmju tīklu, kurā ietvertas gan vispārinātās, gan konkrētās vārddarināšanas nozīmes. Ja salīdzina sufiksu sistēmu un prefiksu sistēmu, tad prefiksu sistēma šai ziņā nav tik ērta. Treškārt, adjektīvu sufiksu semantika ir pietiekami abstrakta, lai tajā varētu identificēt gan vispārināto vārddarināšanas nozīmi, gan arī konkrētās leksiski derivatīvās vai pat individuāli izveidotās vārddarināšanas nozīmes. Turpretim substantīvu sufiksu sistēmai ir raksturīga daudz lielāka konkrētība, bet verbu sufiksu sistēmai raksturīga pilnīgi pretēja parādība – ļoti augsta vispārinājuma pakāpe. Ceturtkārt, adjektīvu sufiksālie atvasinājumi labi padodas derivatīvajai un semantiskajai strukturēšanai, jo tiem lielākoties ir identificējama motivētājvienība, un tas ļauj sastatīt motivētājvārda un motivējamā vārda semantiku. Piektkārt, latviešu valodniecībā adjektīvu sufiksu semantika ir pietiekami plaši aprakstīta (sk., piem., Mīlenbahs 1893; Endzelīns 1938; Saule-Sleina 1959; Rūķe-Draviņa 1959), un šie iepriekšējie pētījumi ļauj veidot jaunas kvalitātes vispārinātus secinājumus.

Latviešu valodā ar sufiksiem atvasināto adjektīvu klāsts ir plašs un daudzveidīgs, un arī mūsdienās adjektīvu atvasināšana ar sufiksiem ir aktīvs process. Bieži vien adjektīvu sufiksācija tiek izmantota kombinēti ar citiem vārddarināšanas

paņēmienu, piem., prefiksāciju vai sintaktisko paņēmienu. Latviešu valodas gramatikās ir fiksēti šādi pašvalodas adjektīvu vārddarināšanas sufiksi: *-ād-*, *-ain-*, *-an-*, *-ēj-*, *-en-*, *-gan-*, *-īg-*, *-īn-*, *-iņ-*, *-isk-*, *-išķ-*, *-ot-* (sk., piem., Saule-Sleine 1959, 229–290; Ceplīte, Ceplītis 1997, 43; Kalme, Smiltnece 2001, 122). E. Soida (2009, 88) norāda, ka šos adjektīvu sufiksus var dalīt trīs grupās:

- 1) produktīvie sufiksi (*-īg-*, *-ēj-*, *-ain-*, *-isk-*, *-ot-*);
- 2) mazproduktīvie sufiksi (*-an-*, *-ād-*, *-en-*, *-gan-*, *-in-*);
- 3) neproduktīvie sufiksi (*-j-*, *-l-*, *-n-*, *-t-*, *-v-*).

Ar sufiksiem atvasināto adjektīvu vārddarināšanas tipu derivatīvā nozīme spilgtāk izpaužas tieši produktīvo sufiksu *-ain-*, *-ēj-*, *-isk-*, *-īg-*, *-ot-* atvasinājumos (sk. Soida 2009, 124), līdz ar to šiem atvasinājumiem E. Soidas darbos ir atvēlēta plašāka vieta.

Līdz 20. gs. otrajai pusei latviešu gramatikās dominēja tradīcija, ka vārddarināšanas sufiksu semantikas aprakstos tiek fiksētas svarīgākās leksiski derivatīvās nozīmes to lietojuma biežuma secībā. Ilustrācijai var aplūkot adjektīvu sufiksa *-ain-* semantisko raksturojumu 1959. gadā izdotajā „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā”. Te ir dots kopumā detalizēts sufiksa semantikas apraksts, kas ir papildināts ar konkrētiem ilustratīviem piemēriem, sk., piem., adjektīvus ar sufiksu *-ain-*, kur sufikss (Saule-Sleine 1959, 229–233)

- 1) norāda, ka kādam priekšmetam piemīt lielākā vairumā vai augstākā pakāpē tas, kas ietverts pamatvārda nozīmē (*saulains*, *atvarains*);
- 2) parāda, ka kaut kam lielā mērā piemīt (arī pieliets, piejaukts) tas, ko apzīmē pamatvārds (*ūdeņaini kartupeļi*);
- 3) metaforiski izsaka kādu abstraktu īpašību (*svelmains kauns*, *akmeņains miers*);
- 4) apzīmē kāda cita priekšmeta redzamu pazīmi vai ar tā (priekšmeta) ārējo izskatu, ar ārējām pazīmēm saistītu īpašību (*kalnains apvidus*, *robainas lapas*);
- 5) kvantitatīvi izceļ kādam nedzīvam priekšmetam vai parādībai piemītošu pazīmi vai īpašību, kas var raksturot priekšmetu daļēji (*mīglains rīts*, *dulķaina straume*) vai pilnīgi (*miltaini kartupeļi*, *vilnains lakats*);
- 6) izceļ zināmas personas kādas ārējas pazīmes kvantitatīvu izpausmi, nereti izlietojot šos atvasinājumus figurālā nozīmē (*grumbaina seja*, *pinkaina galva*);
- 7) nosauc pazīmes kvantitāti, kas attieksmē pret pamatvārdu ir ierobežota ar kādu objektīvu nosacījumu (*pirkstaini cimdi*), šādos gadījumos kvantitātes loma ir sekundāra, par galveno pazīmi kļūst atšķirīgais, raksturīgais;
- 8) var aizstāt vārdkopā salīdzinājuma veidā izteiktu līdzīgumu kādā pazīmē (*ledains – auksts kā ledus (ledains skatiens)*);
- 9) nosauc no pamatvārda nozīmes izrietošu abstraktu īpašību (*teiksmains, spokains*).

No apraksta var secināt, ka sufiksam *-ain-* latviešu literārajā valodā ir vismaz 9 leksiski derivatīvās nozīmes. Šīs nozīmes ir fiksētas tikai sufiksāliem atvasinājumiem, atsevišķs semantiskais apraksts ir dots arī adjektīvu saliktniem,

kam beigu komponentā ir raksturīgs sufikss *-ain-* (sk. Saule-Sleine 1959, 233–234). Piedāvātais apraksts ir detalizēts, tajā ir analizēti konkrēti atvasinājumi un to nozīme kontekstuālā lietojumā. Tomēr vietumis sufiksālo atvasinājumu semantikas apraksts dublējas, līdz ar to var secināt, ka tas ir pārāk sadrumstalots.

E. Soida savā pētījumā „Vārddarināšana” piedāvā citu skatījumu uz vārddarināšanas sufiksu semantiku. Viņa centusies apvienot konkrētās leksiski derivatīvās nozīmes, mēģinot vispārināt noteiktam vārddarināšanas tipam raksturīgo semantisko attieksmju tipu. Tā, piem., jau minētajam sufiksam *-ain-* E. Soida (2009, 90–95) sniedz šādus vārddarināšanas semantikas skaidrojumus:

a) kvantitatīvās attieksmes:

- adjektīvs ar sufiksu *-ain-* norāda, ka raksturojamam priekšmetam lielā skaitā piemīt motivētājsubstantīva nosauktais priekšmets (*ābolains, krūmainis* u. tml.);
- adjektīvs ar sufiksu *-ain-* norāda, ka raksturojamais priekšmets ir klāts, mehāniski sajaukts ar pamatvārda nosaukto priekšmetu (*akmeņains, duļķains, mālains, porains, posmains, sviedrains* u. tml.);

b) piemītības attieksmes:

- adjektīvs ar sufiksu *-ain-* nosauc kādu raksturojamā priekšmeta detaļu, kas ir saistāma ar motivētājbārdi (*asakains, brillains, ragains, vēderains* u. tml.);

c) līdzības attieksmes:

- atvasinājums ar *-ain-* norāda uz kvalitatīvu līdzību ar motivētājbārdi nosaukto priekšmetu (*brīnumains, stiklains, zīdains* u. tml.).

Katram attieksmju tipam jeb vispārinātai vārddarināšanas nozīmei tiek pievienots plašs derivātu klāsts alfabētiskā secībā, kuros ir identificējama attiecīgā semantika. Tāpat vajadzības gadījumā tiek pievienoti ilustratīvi piemēri un to kontekstuāls lietojums. Pēc piemēru daudzuma un lietojuma biežuma var konstatēt, ka kvantitatīvās attieksmes sufiksam *-ain-* ir uzskatāmas par vārddarināšanas nozīmes centrālo daļu, savukārt piemītības un līdzības attieksmes veido vārddarināšanas sufiksa perifēro semantisko zonu.

Līdzīgā veidā E. Soida aplūko arī citu produktīvo adjektīvu sufiksu semantiku, cenšoties identificēt tiem vispārināto vārddarināšanas nozīmi, kas raksturo attiecīgo vārddarināšanas tipu. Pēc rūpīgas sufiksu semantikas analīzes E. Soida (2009, 124) norāda, ka vispārinātās adjektīvu sufiksu vārddarināšanas nozīmes var klasificēt divās grupās:

- 1) **afiksi ar tieša raksturojuma semantisko komponentu**, resp., afiksi, kas norāda uz atvasinājuma tiešām attieksmēm ar motivētājbārdi nosaukto parādību;
- 2) **afiksi ar kvalificējošo semantisko komponentu**, resp., afiksi, kas norāda uz netiešām jeb figurālām attieksmēm ar motivētājbārdi nosaukto parādību.

Tieša raksturojuma attieksmes liecina par atvasinātā adjektīva nozīmes tiešu saistību ar motivētājbārdi nosaukto parādību. Tā, piem., adjektīvs *putekļ-ain-s* ir atvasināts no substantīva *putekļi*, un tas tieši nosauc pazīmi ‘tāds, kas satur daudz

puteķļu' (sk. „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca”)³; adjektīvs *bail-īg-s* ir atvasināts no substantīva *bailles* un nosauc tiešu pazīmi ‘tāds, kas bieži baidās, tramīgs’ (sk. „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca”); *tuv-ēj-s* atvasināts no adjektīva *tuvs* ar nozīmi ‘samērā tuvs, tuvīns’ (sk. „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca”). Tiešā raksturojuma attieksmes var izpausties gan kvalitatīvā, gan kvantitatīvā aspektā, līdz ar to tās var dalīt sīkāk.

Tieša raksturojuma kvalitatīvās attieksmes, kas ir ietvertas vārddarināšanas nozīmē, norāda uz kvalitatīvu atbilsti, proti, sufiksāli atvasinātajam adjektīvam kā būtiska pazīme piemīt ar motivētālvārdu nosauktā parādība, ko var vispārināt – ‘piemīt motivētālvārdā nosauktā parādība kā raksturīga pazīme’. Tā, piem., adjektīvs *ūs-ain-s* ir atvasināts no substantīva *ūsas*, un tā nozīmē ir ietverta norāde par motivētālvārda parādības piemītību kā raksturīgu pazīmi – ‘tāds, kam ir ūsas’ (sk. „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca”); *puic-isk-s* ir darināts no substantīva *puika* un nosauc pazīmi ‘tāds, kas raksturīgs puikam; tāds, kas pēc izskata, izturēšanās atgādina puiku’ (sk. „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca”); *vakar-ēj-s* ir atvasināts no adverbā *vakar* un nozīmē ‘saistīts ar vakardienu, tai raksturīgs’ (sk. „Skaidrojošā vārdnīca”)⁴. Tiešā raksturojuma kvalitatīvās attieksmes sufiksālo atvasinājumu semantikā biežāk izpaužas kā nozīme

- a) ‘ar motivētālvārdu nosauktais priekšmets piemīt kā tipiska pazīme’ (*astains, briļļains, cekulains, ragains, somains, ūsains* u. tml.) (sk. Soida 2009, 92–93);
- b) ‘piemīt tādas pašas pazīmes kā motivētālvārda nosauktajam priekšmetam’ (*kauslīgs, palaidnīgs, zaglīgs* u. tml.) (sk. Soida 2009, 100);
- c) ‘piemīt tās būtiskās pazīmes, kas raksturīgas ar motivētālvārdu nosauktajam priekšmetam’ (*bērnišķīgs, sievišķīgs* u. tml.) (sk. Soida 2009, 100); (*austrumniecīks, cilindriks, jūrniecīks, komunistīks, tipogrāfīks* u. tml.) (sk. Soida 2009, 103–107);
- d) ‘patstāvīga un izteikta spēja būt par aktīvu motivētālvārda nosauktās darbības veicēju’ (*lipīgs, rijīgs, skaudīgs* u. tml.) (sk. Soida 2009, 109).

E. Soida konstatē, ka tiešā raksturojuma kvalitatīvās attieksmes vārddarināšanas nozīmē ir raksturīgas tādiem sufiksiem kā *-isk-* (piem., *cilindrīks, jūrniecīks, komunistīks, zinātnīks*) un *-īg-* (piem., *bērnišķīgs, sievišķīgs, lipīgs, rijīgs, skaudīgs*) un minētajiem sufiksiem šīs attieksmes var uzskatīt par centrālo vispārīgo vārddarināšanas nozīmi. Tas ir viens no iemesliem, kāpēc valodas praksē adjektīvu atvasinājumi ar sufiksiem *-isk-* un *-īg-* tiek jaukti (par to sk. Urbanoviča 2011, 118–126). Tāpat šī abstrahētā vispārinātā vārddarināšanas nozīme ir identificējama arī atvasinājumos ar sufiksiem *-ain-* (piem., *briļļains, cekulains, ragains, ūsains*), *-ot-* (piem., *blāzmots, cimdots*), *-ēj-* (piem., *vakarējs, ārējs*), taču tā ir sastopama retāk, resp., veido attiecīgā sufiksa vārddarināšanas nozīmes perifēro zonu.

Tieša raksturojuma kvantitatīvās attieksmes vārddarināšanas procesā īstenojas adjektīvos kā nozīmes daļa, kas norāda, ka pazīmes nesējs lielā skaitā

³ Skaidrojumam izmantota vārda pamatnozīme.

⁴ „Skaidrojošā vārdnīca” izmantota tajos gadījumos, ja nepieciešamais šķirklis nav atrodams „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā” (sk. tīmeļa vietni www.tezaurs.lv).

ietver ar motivētājbārdu nosaukto parādību. Šo nozīmi varētu vispārināt – ‘lielā mērā piemīt motivētājbārdā nosauktā parādība’. Tā, piem., atvasinājumā *lietains*, kas ir atvasināts no substantīva *lietus*, derivatīvais sufikss ne tikai norāda, ka atvasinājums nosauc parādību, ko ietver motivētājbārds, bet arī liecina par motivētājbārda nosauktās parādības kvantitatīvo daudzumu – ‘tāds (laiks), kad bieži līst lietus’ (sk. „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca”); adjektīvs *spēcīgs* ir atvasināts no substantīva *spēks*, un sufikss *-īg-* piešķir atvasinājumam arī semantisko komponentu, kas norāda uz kvantitatīvo daudzumu ‘tāds, kam ir daudz spēka’ (sk. „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca”). Kvantitatīvās attieksmes, pēc E. Soidas pētījumiem, var šķirt sīkāk pēc to izpausmju veida – ārēji kvantitatīvās attieksmes un iekšēji kvantitatīvās attieksmes. Ārēji kvantitatīvās attieksmes var definēt kā nozīmi:

- 1) ‘lielā skaitā klāts ar pamatvārda nosauktajiem priekšmetiem’ (*alkšņains, nātrains, puķains, robains, smilgains* u. tml.) (sk. Soida 2009, 91);
- 2) ‘piemīt lielā skaitā’ (*blusains, ērcains, tārpains* u. tml.) (sk. Soida 2009, 91);
- 3) ‘ilgstošī turpinās un atkārtojas’ (*lietains, mākoņains, vējains* u. tml.) (sk. Soida 2009, 91);
- 4) ‘lielā mērā piemīt ar pamatvārdu nosauktā parādība’ (*zālīgs, naudīgs, pienīgs* u. tml.) (sk. Soida 2009, 98).

Iekšēji kvantitatīvās attieksmes var izpausties tādā nozīmē kā

- ‘mehāniski sajaukts ar pamatvārda nosaukto priekšmetu’ (*dubļains, mālains, ūdeņains* u. tml.) (sk. Soida 2009, 92).

Kvantitatīvās attieksmes veido vispārināto centrālo vārddarināšanas nozīmi tādiem adjektīvu sufiksiem kā *-ain-* (piem., *alkšņains, blusains, lietains, robains*) un *-ot-* (piem., *celmots, lapots, piparots, žuburots*), tāpēc šiem sufiksiem ir sinonīmiskas funkcijas adjektīvu vārddarināšanas procesā (par to sk. Soida 2009, 98). Savukārt adjektīviem ar sufiksu *-īg-* (piem., *bailīgs, godīgs, spēcīgs*) šī nozīme parādās retāk, resp., tā veido vārddarināšanas nozīmes perifēriju. Šī iemesla dēļ valodas praksē atvasinājumi ar sufiksiem *-ain-* vai *-ot-* retāk tiek jaukti ar sufiksa *-īg-* atvasinājumiem (Urbanoviča 2011, 134–136).

Retos gadījumos sufiksa vārddarināšanas nozīmē ir vērojams kvantitatīvais samazinājums. Šādu vārddarināšanas nozīmi E. Soida (2009, 116) ir konstatējusi tādiem adjektīvu sufiksiem kā, piem., *-gan-* (*zilgans, brūngans*), *-ēj-* (*kalsnējs, bālnējs*), tomēr sufikss *-gan-* ir ierobežots lietojuma ziņā, jo to var pievienot galvenokārt krāsu adjektīvu celmiem, savukārt atvasinājumos ar *-ēj-* kvantitatīvais samazinājums attiecināms uz vārddarināšanas nozīmes perifēro zonu. Tātad šī vispārinātā vārddarināšanas nozīme nav uzskatāma par izplatītu adjektīvu derivatīvo sufiksu semantiskajā sistēmā.

Latviešu valodā ir sastopami adjektīvu sufiksāli atvasinājumi, kuru nozīme nav tieši saistāma ar motivētājbārda semantiku, bet liecina par metaforisku nozīmes pārnese. E. Soida šādas attieksmes dēvē par figurālām jeb kvalificējošām attieksmēm ar motivētājbārda semantiku. **Kvalificējošas attieksmes** norāda

uz tēlainu salīdzinājumu ar motivētālvārdā nosaukto parādību, resp., sufiksa vārddarināšanas nozīme ietver nozīmes pārnēsumu. E. Soida nelieto terminu „metafora”, tomēr viņas pētījumā nenoliedzami parādās atziņa, ka daļa sufiksālo atvasinājumu ir veidojušies metaforiski, jo „blakus nominatīvajai nozīmei tiek akcentēta kvalificēšanas nozīme [...] tās pamatošanai tiek izmantots salīdzinājums” (Soida 2009, 93). Tā, piem., adjektīvs *žult-ain-s* ir atvasināts no substantīva *žults*, taču adjektīva nozīmē ir vērojams metaforisks nozīmes pārnēsums ‘nikns, ļauns (par cilvēku); tāds, kurā izpaužas šādas īpašības’ (sk. „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca”), *lāc-īg-s* ir atvasināts no substantīva *lācis*, bet adjektīva nozīmē ir metaforiska ‘neveikls, tūlīgs, arī smagnējs (par cilvēku); tāds, kurā izpaužas šīs īpašības’ (sk. „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca”). Šo vārddarināšanas nozīmi, pēc E. Soidas pētījumiem, var vispārināt – ‘kvalitatīvi līdzīgs pamatvārda nosauktajam priekšmetam’, un tā ir sastopama atvasinājumos ar tādiem sufiksiem kā *-ain-* (piem., *medains (smaids)*, *stiklains (skats)*, *zeltains (rudens)*, *žultains (vārds)*), *-ot-* (piem., *spārnots (teiciens)*), *-īg-* (piem., *spocīgs (skats)*, *cūcīgs (cilvēks)*, *kodolīgs (teiciens)*, *pretīgs (smakojums)*), *-isk-* (piem., *atlantisks (spēks)*, *dēmonisks (troksnis)*, *lopisks (izskats)*). Tomēr šis attieksmju tips visiem sufiksiem ir identificējams kā vārddarināšanas nozīmes perifērā zona, resp., nevienam sufiksam to nevar uzskatīt par centrālo vispārināto vārddarināšanas nozīmi.

Atsevišķi E. Soida aplūko arī tos gadījumus, kad adjektīva sufiksa uzdevums atvasināšanas procesā ir formāls, resp., gramatisks, jo sufikss tiek pievienots, lai citu vārdšķiru celmus darinātu par adjektīviem, piem., *-ēj-* (*četrējs*, *malējs*, *vietējs*). Šādos atvasinājumos adjektīvu sufiksu semantikai ir sekundāra nozīme, jo galvenais uzdevums ir vārdšķiras maiņa kontekstā.

Pēc E. Soidas adjektīvu sufiksu apraksta var secināt, ka katram sufiksam ir raksturīga noteikta vārddarināšanas nozīmju sistēma, sastāv no centrālās un perifērās daļas, un pēc darinājumu analīzes var identificēt noteiktu vispārināto vārddarināšanas nozīmi, kas veido derivatīvā tipa pamatu un kas nosaka tā vietu latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā, kā arī var identificēt vārddarināšanas nozīmes, kas tiek izmantotas retāk un tāpēc uzskatāmas par sufiksa vārddarināšanas nozīmes perifēro zonu. Produktīvajiem adjektīvu sufiksiem ir raksturīgas šādas galvenās vispārinātās vārddarināšanas nozīmes:

- 1) sufiksam *-ain-* dominē kvantitatīvo attieksmju vispārinātā vārddarināšanas nozīme;
- 2) sufiksam *-ot-* dominē kvantitatīvo attieksmju vispārinātā vārddarināšanas nozīme;
- 3) sufiksam *-īg-* dominē kvalitatīvo attieksmju vispārinātā vārddarināšanas nozīme, kas palaikam pārklājas ar kvantitatīvo attieksmju vispārināto nozīmi;
- 4) sufiksam *-isk-* dominē kvalitatīvo attieksmju vispārinātā vārddarināšanas nozīme;
- 5) sufiksam *-ēj-* dominē gramatisko attieksmju vispārinātā vārddarināšanas nozīme.

Tie sufiksi, kuriem sakrīt vispārinātā vārddarināšanas nozīme, kas veido vārddarināšanas nozīmes centrālo daļu, piem., sufiksi *-ain-* un *-ot-* vai arī

-īg- un -isk-, valodas praksē dažkārt funkcionē paralēli, un šādu atvasinājumu nozīmes šķiršana sagādā problēmas valodas praksē (par to plašāk sk. Urbanoviča 2011, 66–71 u. c.). Šādos gadījumos, ja nepieciešams, var izmantot E. Soidas pieeju un mēģināt diferencēt sufiksālo atvasinājumu semantiku pēc vispārinātās vārddarināšanas nozīmes centrālās un perifērās zonas.

Kopumā, izpētot E. Soidas adjektīvu sufiksu semantisko analīzi, var veidot vispārinātu shēmu, kurā iekļauta produktīvo adjektīvu sufiksu vispārināto vārddarināšanas nozīmju centrālā un perifērā zona, kas atspoguļo adjektīvu sufiksu vārddarināšanas sistēmas semantisko būtību (sk. 2. attēlu.).

	-ain-	-ot-	-īg-	-isk-	-ēj-
Centrālā vispārīgā vārddarināšanas nozīme	kvantitatīvās attieksmes	kvantitatīvās attieksmes	kvalitatīvās attieksmes (+ kvantitatīvās attieksmes)	kvalitatīvās attieksmes	gramatiskās attieksmes
Perifērā vispārīgā vārddarināšanas nozīme	kvalitatīvās attieksmes (+ kvantitatīvās attieksmes)	kvalitatīvās attieksmes (+ kvantitatīvās attieksmes)	kvalificējošās attieksmes		
Perifērās konkrētās vārddarināšanas nozīmes	kvalificējošās attieksmes	kvalificējošās attieksmes			

2. attēls. Adjektīvu sufiksu vispārinātās vārddarināšanas nozīmes

Šī shēma ir ļoti vispārīga, un adjektīvu sufiksu vārddarināšanas semantika realitātē ir daudz komplicētāka, tomēr te iezīmējas vārddarināšanas sistēmas pamats, no kura tālāk attīstītās un sazarojas adjektīvu sufiksālo atvasinājumu konkrētās leksiski derivatīvās nozīmes.

Secinājumi

E. Soidas pētījumi vārddarināšanas jomā ir vērtīgs devums latviešu valodniecības attīstībā, jo piedāvā tam laikam novatorisku skatījumu uz vārddarināšanas sistēmu, kā arī jaunas metodes valodas sistēmas elementu izpētē. E. Soidas izstrādātais adjektīvu sufiksu semantiskais raksturojums vārddarināšanas sistēmas kontekstā apvieno līdzšinējās tradīcijas adjektīvu sufiksu semantikas pētniecībā

ar novatoriskiem strukturālās lingvistikas analīzes principiem, tādējādi iezīmējot jaunu skatījumu uz vārddarināšanas nozīmi un tās strukturēšanas iespējām, kā arī piedāvājot jaunas idejas arī valodas vienību semantikas izpētē.

Literatūra

1. Ceplīte, Brigita, Ceplītis, Laimdots. 1997. *Latviešu valodas praktiskā gramatika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
2. Endzelīns, Jānis. 1938. *Latviešu valodas skaņas un formas*. Rīga: Latvijas Universitāte.
3. Kalme, Vilma, Smiltņiece, Gunta. 2001. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija. Lokāmās vārdšķiras*. Liepāja: LiePa.
4. Kalnača, Andra. 2004. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
5. Kalnača, Andra. 2009. Morfēmu tipoloģija Emīlijas Soidas pētījumos. *Filoloģijas un mākslas zinātnes Latvijas Universitātē 1919–2009*. Cimdīņa, Ausma (sast.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 131–138.
6. Kļaviņa, Sarma. 2000. Emīlijai Soidai – 75. Emīlijas Soidas (1924–1989) devums Latvijas zinātnē un izglītībā. *Baltu filoloģija. IX. LU Zinātniskie raksti*. 625. Rīga: Latvijas Universitāte, 231–235.
7. Mīlenbahs, Kārlis 1893. *Par galotnēm -ējs, -īgs, -isks. Daži jautājumi par latviešu valodu*. 2. burtņīca. Jelgava, 5–73.
8. *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/mlvv/> [skatīts 17.01.2015.]
9. Rūke-Draviņa, Velta. 1959. *Diminutive im Lettischen*. Lund: H. Ohlssons Boktryckeri.
10. Saule-Sleine, Mērija. 1959. Adjektīvu atvasināšana ar piedēkļiem. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 224–293.
11. Saussure, de Ferdinand. 1966. *Course in General Linguistics*. New York, Toronto, London: McGraw-Hill Book Company.
12. *Skaidrojošā vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/sv/> [skatīts 17.01.2015.]
13. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
14. Soida, Emīlija. 2009. *Vārddarināšana*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
15. Urbanoviča, Inta. 2011. *Paronīmija latviešu valodas paralēlismu sistēmā. Sufiksālā paronīmija*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.

Summary

Emīlija Soida was one of the best known linguists in the 20th century among those, who contributed to the development of the structural ideas and methods in the research of Latvian language. The article focuses on conception of one of basic terms in word formation theory – derivational meaning. The aim of this paper is to analyze how derivational meaning is manifested in the system of the adjective suffixes. Role of derivational meaning is present in the derivational model, therefore it must be sufficiently abstract and generalized, and Soida has tried to arrange derivational meaning according to quantitative, qualitative and figurative aspects, as well as to divide the central and peripheral zones in derivational meaning.